

УДК: 304.4:177.5

В. С. Богданов

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

В залежності від характеру суспільства (стабільного, перехідного тощо) на перший план відповідно висуваються різні складові соціальної політики. Щодо неї самої, то сьогодні прийнято говорити про два найбільш типових підходи до розуміння її змісту.

Перший характеризується досить вузьким тлумаченням соціальної політики як цілеспрямованої діяльності, що має за мету здійснення соціального захисту, створення умов для формування безпечного соціального середовища людини. Його прийняття дозволяє дати більш чи менш повне описання економічних, інституційно-правових та організаційних аспектів соціального регулювання. Навряд чи варто заперечувати значущість даного підходу, який домінує в стабільному суспільстві зі сталою системою соціальної підтримки.

Інша ситуація складається в постсоціалістичних країнах, в тому числі й в Україні. Українське суспільство, зіткнувшись з новою групою проблем, які перед ним раніше не стояли, поки що не здатне ефективно реагувати на них, діє не стільки системно, скільки за принципом «латання дірок», яких стає все більше й більше. Всі ми є свідками роботи тієї «фабрики» декретів, указів та постанов з питань соціальної політики, котра безперервно їх продукує в столиці й на місцях.

Другий підхід пов'язаний з розглядом більш загальних проблем соціальної політики як системи цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що здійснюється на основі певних принципів і засад, спрямованої на забезпечення оптимального функціонування і розвитку соціальних відносин [1, 33].

І в умовах державної незалежності України проявилася нова тенденція в підході до ідей соціальної справедливості. В період економічних трансформацій радикально-ліберального характеру у вітчизняних засобах масової інформації майже загальним місцем стала думка, що питання соціальної справедливості є не чим іншим, як «пережитком соціалізму» і що в суспільствах з ринковою економікою й ліберальною демократією турбота про соціальну справедливість недоречна.

Достатньо поширеною була думка про те, що соціальна справедливість як політична цінність має значний конструктивний потенціал для становлення українського суспільства. Зазначимо, що саме в останні 5 років з'явилися окремі праці, присвячені теоретичним проблемам соціальної справедливості. В цей же період була здійснена низка емпіричних проектів, в яких прямо чи опосередковано йшлося про проблеми соціальної справедливості. Так, при вивченні життєвих стратегій в перехідному суспільстві серед інших розглядався і цей фактор. Було зафіксовано, що трудова інтерпретація справедливості все ще залишається провідною; соціальний захист здебільшого сприймається як ситу-

ативна ціннісна орієнтація, що йде услід за зміною соціально-економічних умов; роль моральних інтерпретацій соціальної справедливості постійно знижується [2, 81].

Зрозуміло, що формування ринкових відносин не може не приводити до посилення диференціації доходів, однак, той їх рівень, який характерний для сучасної України, не має аналогів в східноєвропейських країнах, окрім Росії, й може оцінюватися як безпрецедентний. Сьогодні існує ніби «дві України», які утворюють дві соціальні діаметрально протилежні гілки. Вони різко вирізняються поведінкою, уподобаннями та орієнтаціями. Це, разом із недостатньою сформованістю середнього класу, є серйозним джерелом соціальної напруги.

Показово, що багато дослідників наполягали й продовжують зараз наполягати на безперспективності практики реформування, при якій політична та економічна доцільність безумовно визнається більш високою інстанцією в порівнянні з моральною нормою, адже й справді подібне «виключення моралі» (а уявлення про справедливість і є одним із найважливіших її компонентів) неминуче призводить до соціальної аномії.

Значний досвід вивчення заявленої в проекті проблематики соціальної справедливості накопичений в сучасній зарубіжній науці. Встановлено також, що саме ідеології, котрі здебільшого мало залежать від рівня відносних доходів, визначають установки людей на розподільчі процеси в суспільстві, сприйняття ними соціальних переваг та несправедливостей. Зафіксовано, що ліберальна, консервативна та центристська інтерпретації справедливості є важливими детермінантами соціальних уподобань й корелюють з лівими, правими й поміркованими політичними орієнтаціями в цілому [3].

Можна виокремити декілька змістовних складових, в межах яких інтерпретації соціальної справедливості торкались питань оплати за працю. Першою є проста констатація тієї обставини, що можливість отримувати адекватну винагороду за виконану роботу є найбільш точним відображенням справедливості. Друга складова пов'язана з вказуванням на державу як на джерело «зрівнювання й експлуатації».

Одним із важливих її аспектів в умовах поглиблення демократичних засад суспільного буття, й відтак, передумовою практичного розв'язання проблеми соціальної справедливості є питання про легітимацію політичного ладу, яке конкретизується через призму співвідношення права й моралі. Зрозуміло, що держава як влада не може спиратися лише на силу тих, хто керує. Цьому має передувати ще й згода підпорядковуватися цій силі, тобто бажання тих, ким керують, жити разом. Отож, держава повинна мати авторитет і право підпорядковувати. Звісно, цей авторитет має визнаватися тими, кого підпорядковують. Водночас держава має виправдати свій авторитет, аби мати право підпорядковувати, зробити його легітимним, тобто виправданим, узаконеним, обґрунтованим. Проте, як підкреслює М. Вебер, держава сьогодні «претендує на монополію легітимного фізичного насильства» [3, 646]. Отже, легітимація є певною угодою між державою, суспільством та особистістю щодо монопольного

права держави на насильство. А тому проблема легітимації конкретизується питанням, на основі чого здійснюється така угода.

Держава як влада, так само як і політичні союзи, що історично їй передували, є відношенням панування людей над людьми, що спирається на легітимне (тобто таке, що вважається легітимним) насилля як на засіб. Отже, люди мають підпорядковуватися авторитетові, на який претендують ті, хто панує. Коли й чому вони так чинять? Які внутрішні підстави для виправдання держави і які зовнішні засоби слугують їй за підвалини? Як показав Ролз у своїй теорії справедливості, держава, як і інші соціальні інституції, має своє виправдання тоді, коли її вважають справедливою.

Отже, легітимність означає, що пов'язане з політичним ладом домагання того, щоб бути визнаним як правильне, справедливе панування, має достатні підстави. Легітимний лад потребує визнання. Легітимність означає визнання політичного ладу. Політичні устрої можуть мати таку легітимність, а можуть втрачати її. Проте під час розв'язання проблеми легітимації виникає питання, як співвідносяться між собою визнання та застосування санкцій.

Коли б чинність (дотримання) правових норм ґрунтувалася лише на їх визнанні, тоді б взагалі не було проблеми виправдання примусу правових норм. Примус був би акцидентальним та мінливим. Правові норми були б чимось подібним до моральних норм.

Водночас, коли б чинність правових норм спиралася лише на примус, тоді навряд чи можна було говорити про проблему етичної легітимації примусу правових норм. Правові норми тоді взагалі не були б нормами, а чимось схожим на каузальні механізми природи.

У зв'язку з цим виникає питання про механізми легітимації, про історичні зміни їх форм. Важливо також збагнути, якою мірою легітимація політичного ладу є також і морально-етичною категорією. Йдеться про з'ясування меж взаємодії цих соціальних систем, а отже й про соціальні межі ідеї справедливості.

На особливу увагу заслуговує той механізм, або тип легітимації, який впритул пов'язаний з ідеєю суспільного договору. Остання, окрім всього іншого, передбачає свободу й рівність та визначає процедурний тип легітимації.

Процедурний тип легітимації вперше обґрунтував Ж.-Ж. Руссо. Суспільний договір, який характеризується розривом з природним станом, означає новий суспільний принцип регуляції діяльності: він показує, яким чином у поведінці людей місце інстинктів може заступати справедливість. Ситуація, в якій кожний індивід з усіма своїми природними правами тотально погоджується зі спільнотою, потребує умов, за якими лише ті правила можна вважати легітимними, які виражають всезагальний інтерес, чи всезагальну волю. Остання у Канта трансформується в практичний розум, який вже не є інструментально-стратегічним розумом «правил розсудку» та «гіпотетичних імперативів», котрі, згідно з Лютером та Гоббсом, іманентно слугують індивідуальному приватному інтересу. Він є, скоріше, розумом доброї волі, апріорно пов'язаним з принципом універсалізації справедливості (категоричний імператив) і трансцендує, за

межі емпіричного власного інтересу, що й уможливорює легітимацію моральних та правових норм. «Сенс демократичних процедур правової держави втім і полягає, аби інституціалізувати комунікативні форми, конче потрібні для розумного формування волі» [4, 71], — зазначає Ю. Хабермас.

Важливим для розв'язання проблеми легітимації є з'ясування питання, завдяки чому складається конвенція, завдяки чому досягається консенсус, чи згода. Представники чи не найвпливовішої сьогодні комунікативної філософії вважають, що всі обов'язкові норми та права врешті-решт мають бути легітимовані лише консенсусом усіх учасників вільного від примусу дискурсу. Таким чином, легітимація правових норм, якщо вона відповідає процедурі, дотична до принципу справедливості, що містить у собі врахування інтересів усіх, а тому постає також і моральною легітимацією.

Як пише Апель, «аргументативні дискурси принципово рівноправних та рівновідповідальних представників усіх людських інтересів та домагань значущості є для нас, людей, філософською та політичною останньою інстанцією, так би мовити, метаінституцією усіх інституцій. Ці інституції мають бути легітимовані нашими дискурсами за допомогою аргументів» [5, 42]. Це означає, що правові норми повинні претендувати на об'єктивність, тобто партійну незалежність, і не слугувати лише інтересам якихось груп, класів чи кланів; вони повинні мати інтерсуб'єктивну значущість (інакше немає потреби їх легітимації, а достатньо тим, хто має владу, спиратися на силу), тобто мають бути визнаними усіма. Це означає, що вони принципово мають бути узгодженими з усіма членами ідеальної спільноти.

Якщо чинність правових норм, як таких, у кінцевому підсумку підлягає моральному обґрунтуванню, чи легітимації, і легітимується універсальним консенсусом, то останній має поширюватись і на владу правової держави, щодо застосування санкцій. У цьому контексті універсальний громадський дискурс, що спирається на ідеальну комунікацію як регулятивний принцип, тобто на таку процедуру його здійснення, яка гарантується рівноправними симетричними) відносинами в комунікації, є не лише політичною, а й морально-етичною категорією.

Концепція універсального громадського дискурсу постає тут як подальший розвиток кантівської ідеї «всесвітнього громадянського суспільства», поступ до якого є наближенням до ідеального комунікативного суспільства (що, проте, не може бути ніколи остаточно втілене) і який означається на тих інституціях міжнародної спільноти, які легітимовані на основі принципу універсалізації. Нормативні акти такого суспільства можуть слугувати регулятивною ідеєю для прийняття правових норм в окремих державах і тим самим виконувати функцію й морально-етичної легітимації. Тут лежить точка перетину моралі та права, моралі та політики й саме тут віднаходять себе соціальні межі ідеї справедливості.

У контексті сучасних українських реалій, які характеризуються, передусім, пошуками необхідних для послідовного просування в напрямку побудови правової демократичної держави й повнокровного входження до світового співто-

вариства світоглядних орієнтирів, актуальність окреслених перспектив, як на наш погляд, є безсумнівною й зумовлюється усім комплексом наявних економічних, соціально-політичних та духовних чинників. З огляду на це, найбільш прийнятними для українського соціуму, очевидно, є ті загальновизнані стандарти, які, з одного боку, виражають магістральні тенденції й досягнення європейської цивілізації, що виражені в вище окреслених соціально-політичних ідеях, а з іншого боку, сприяють формуванню таких соціальних відносин, які гарантують кожному члену суспільства максимальну міру соціальної захищеності. Відсутність останньої як складової соціальної справедливості особливо гостро відчувається в сучасній Україні.

Втім, проблема соціального захисту в сучасному світі є однією із найбільш актуальних не лише в країнах з перехідною економікою, а й у високо розвинених. Недарма в популярних нині рейтингах, що проводяться найрізноманітнішими організаціями й соціологічними службами, це питання стоїть чи не найпершому місці, будучи при цьому основним показником рівня життя. Загальновідомим сьогодні є той факт, що найбільш привабливими з точки зору умов проживання є саме ті країни, в яких рівень соціальної захищеності населення є найвищим — Норвегія, Швеція, Канада, Австралія та ін. — країни, де істотну роль в регулюванні соціальних відносин, включаючи і право на перерозподіл матеріальних благ, відіграє держава. Це дає підстави стверджувати, що саме в цих країнах переважає та модель справедливості, основні положення якої відображені в принципах справедливості Дж. Ролза.

Досвід цих країн переконує, що провідну роль в забезпеченні високого рівня соціального захисту відіграє наявність послідовної економічної політики, спрямованої передусім на розв'язання таких фундаментальних проблем, як розвиток освіти, науки, культури, охорони здоров'я, на підтримку правопорядку, забезпечення захисту навколишнього середовища, й, як наслідок, підвищення ефективності виробництва.

Залежно від критеріїв, на яких ґрунтується система соціального захисту, шведський вчений Еспрінг-Андерсен розподілив всі промислово розвинені країни на три групи: перші — ліберальні, де діє головним чином принцип «що ти маєш» і соціальний захист відокремлений від вільного ринку, обмежений лише контингентом тих, хто позбавлений інших прибутків. Така модель соціального захисту притаманна США; другі — консервативні — тут у системі соціального захисту домінує класична система соціального страхування, заснована на принципі «що ти зробив»; у третій групі соціальний захист ґрунтується на принципі «хто ти є», тут переважає зрівняльна тенденція: допомогу населенню надають незалежно від інших прибутків.

Очевидно, соціальний захист має бути спрямований, передусім, на державну підтримку населення в умовах стихії ринку й має гарантувати мінімальний прибуток, зростання добробуту всіх членів суспільства. Відомо, що в індустріально розвинених країнах витрати на соціальну інфраструктуру сягають половини всіх державних витрат. Якщо набуття освіти, медичні, житлово-комунальні тощо послуги лише частково оплачуються державою, то система со-

ціального захисту (пенсії за віком, допомога за безробіттям) — прерогатива держави.

Забезпечення умов справжньої конкуренції — ще одне з важливих завдань держави. Якщо результати дії ринкового механізму стають неприйнятними з соціальної точки зору, вступає в дію контроль з боку держави. За цих умов принцип економічної свободи доповнюється іншими принципами, властивими соціальній державі.

Соціальний захист населення в країнах із соціально орієнтованою економікою забезпечується як державою, так і іншими суб'єктами господарювання. Скажімо, британська модель соціальної політики характеризується майже однаковим розподілом витрат між державою і приватним сектором.

В Україні, як відомо, проблема соціальної допомоги дедалі загострюється. За цих умов, як свідчить досвід згадуваних вище країн, доцільно було б розрізнити групи отримувачів цієї допомоги. До першої групи можна віднести традиційних отримувачів соціальної допомоги. Це групи населення, які через низку об'єктивних причин (хвороба, похилий вік тощо) не спроможні забезпечити свої потреби.

Другу групу складає населення працездатного віку, яке через відсутність роботи не має можливості задовольнити свої потреби. Не менш важливим є визначення критерію, за яким вирізняють частину населення, що підлягає відповідному соціальному захисту. Скажімо, у країнах Західної Європи таким критерієм є офіційна межа бідності (наявність прибутків нижче рівня бідності, активи нижче визначеного мінімуму). Проте слід пам'ятати, що в більшості країн, надаючи соціальну допомогу, не мають за мету цілком покрити різницю між межею бідності та реальним рівнем доходів.

Реалізація моделі соціально орієнтованої економіки передбачає підвищення рівня та ефективності соціального захисту населення, перехід до надання адекватної соціальної допомоги, диференційованої стосовно різних верств населення.

Для України можна запропонувати, на нашу думку, наступну модель, яка увібрала все найкраще, що результативно діє в країнах з ринковою економікою:

- активний попереджувальний характер соціальної політики;
- оптимальний обсяг перерозподілу ВВП через бюджет на кожному етапі розвитку (50 %);
- активна державна політика підтримки високої та цілковитої зайнятості;
- вагома частка приватних і громадських організацій у наданні соціальних послуг;
- реалізація ідей соціальної солідарності;
- створення правових і соціальних умов для реалізації економічної ініціативи;
- пріоритет соціально незахищених категорій громадян.

Цінним, на наш погляд, у пропонованій моделі соціально орієнтованої економіки є те, що вона передбачає не лише соціальний захист, а й створення такого організаційно-економічного механізму, який сприяв би зменшенню частини населення, яка потребує соціальної допомоги.

Соціальне регулювання як діяльність інституціалізованих суспільних структур, що спрямована на впорядкування політичних, економічних та правових відносин між різними соціальними спільнотами та окремими індивідами, передбачає низку заходів, які можуть бути об'єднані поняттям «соціальна політика». Серед основних напрямків реалізації соціальної політики сучасної держави, покликаної стверджувати ідеал справедливості в повсякденному бутті своїх громадян, пріоритетними є гарантування соціальної рівності, соціальної захищеності та легітимація влади.

В межах правової свідомості ідея справедливості виконує функцію легітимації стосовно встановлення та прийняття тих чи інших законодавчих актів, чим задає саму можливість існування права як інструменту реалізації цієї ідеї та інституційного механізму регулювання соціальних відносин.

Розв'язання проблеми соціальної справедливості безпосередньо пов'язане з обґрунтуванням легітимності норм права. Це не зводиться лише до їх ухвалення шляхом голосування та орієнтації на владу (застосування примусу). Їх чинність, так само як і сама держава, підлягають легітимації згідно з партикулярною раціональністю (тобто більшістю голосів), на основі розуму, тобто дискурсу. Сам дискурс, очевидно, має здійснюватися на основі принципу універсалізації, згідно з яким усі обов'язкові норми моралі та права, врешті-решт, мають бути легітимовані лише консенсусом усіх учасників вільного від примусу дискурсу.

Таким чином, легітимація правових норм, якщо вона відповідає процедурі, яка спирається на принцип універсалізації, дотична до принципу справедливості, що й містить у собі врахування інтересів усіх, а тому постає також і моральною легітимацією.

Дискурсивно-комунікативна легітимація основних норм діяльності сучасної держави виключає застосування нею сили, адже стратегічно насильницькі спроби розв'язання конфліктних ситуацій можуть спричинити непередбачувані наслідки, та призвести до глобальних катастроф, викликаних відповідними реакціями, граничною формою яких можуть бути терористичні акції. Така легітимація передбачає, що, розв'язуючи спірні питання, можна застосовувати лише найпереконливіший аргумент, виходячи із соціально-охоронного (стабілізуючого) змісту ідеї справедливості, якою цілком виключається загроза застосування сили.

Принцип авторитету особливо важливий у відносинах між наддержавами, однак він має застосовуватись і до інших сфер політичної діяльності, коли виникає потреба легітимації її основних норм. Сьогодні цей принцип має набути рис головного регулятора взаємовідносин різних соціальних груп, класів, партій, етносів, народів, держав, визначального чиннику суспільно-політичної стабільності.

Характерною ознакою функціонування суспільної свідомості в умовах сучасних українських реалій є поживалення інтересу до проблеми соціальної справедливості, що виражає тенденцію, з одного боку, зберегти здобуті ще за радянських часів соціальні гарантії, а, з іншого, включити до сучасної системи мораль-

них цінностей українців право на отримання адекватної трудовим зусиллям необмеженої державою винагороди, що може бути свідченням як зміни ставлення до неминучої за таких умов соціальної диференціації населення, так і показником зростання рівня моральної та правової самосвідомості громадян.

Серед перспективних напрямків подальшої розробки проблеми соціальної справедливості провідне місце, на нашу думку, займає виявлення та поглиблене дослідження форм та засобів реалізації соціально-стабілізуючого змісту ідеї справедливості. Актуальним також є теоретичне обґрунтування тих принципів справедливого розподілу соціальних благ, які б відображали специфіку реалізації етично виваженої соціальної політики в умовах подальшого реформування українського соціуму.

Література

1. Адаптація соціальної політики та трудового законодавства України до стандартів СС / П. М. Мушкова, В. Ф. Пузирний [та ін.]. — Чернівці, 2007. — 168 с.
2. Назаров М. М. Социальная справедливость: современный российский контекст // Социс. 1999. № 11. С. 41–49.
3. Lissovski G. Choosing the best social order: new principles of justice and normative dimensions of choice / G. Lissovski, P. Swistak // American Political Science Review. — 1992. — Vol. 87, N 2.
4. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
5. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность: лекции и интервью / Ю. Хабермас. — М., 1992.
6. Apel K.-O. Diskursethik als politische Verantwortungsethik in der gegenwertigen Weltsituation // Ethik und Politik heute. Verantwortliches Handeln in der technischindustriellen Welt. — Opladen, 1990.

Анотація

Богданов В. С. Ідея справедливості в соціальній політиці сучасної демократичної держави: політико-правовий вимір. — Стаття.

В контексті поглиблення демократичних засад суспільного буття розглядаються основні передумови практичного розв'язання проблем соціальної справедливості. Акцентується увага на питанні про легітимізацію політичного ладу, яке конкретизується через призму співвідношення права і моралі.

Ключові слова: справедливість, соціальна політика, держава.

Аннотация

Богданов В. С. Идея справедливости в социальной политике современного демократического государства: политико-правовое измерение. — Статья.

В контексте углубления демократических основ общественного бытия рассматриваются основные предпосылки практического решения проблем социальной справедливости. Акцентируется внимание на вопросе о легитимизации политического строя, который конкретизируется через призму соотношения права и морали.

Ключевые слова: справедливость, социальная политика, государство.

Summary

Bogdanov V. S. The Idea of Justice in the Modern Democratic States' Social Politics: Political and Legal Dimensions. — Article.

Basic prerequisites of practical solving the problems of social justice are considered in the context of deepening the democratic grounds of social being. The attention is drawn to the issue of legitimacy of political system, which is concretized through the prism of law and morality correlation.

Keywords: justice, social politics, state.